

המפעל לחקר השירה והפיזוט בגניזה

עזרא פליישר שלושים וחמש שנות פעילות

האוניברסיטאיות של אוקספורד, לונדון, מנצ'סטר, פריז, שטרסבורג, וינה, בודפשט, פטרבורג, ניו יורק, וושינגטון, פילדלפיה, סינסינטי ועוד. המספר הכולל של ממצאי הגניזה אינו ידוע לדיוקו: מקובל להעריך שהוא כרבע מיליון.

חקר ממצאי הגניזה קשה ובעייתי במיוחד. מלבד הכמות העצומה של החומר ופיזורו מכביד עליו מאוד מצבם החומרי של כתבי היד. הגניזה נועדה להיות מעין פח זבל לכתבי יד משומשים: מה שנזרק לתוכה היה בלתי שמיש ובלתי קריא כבר בעת זריקתו. בגניזה עצמה שכבו כתבי היד מאות שנים כאבן שאין לה הופכין, ותהליך התעפשותם ובליתם נמשך. רבים מהם נתגלגלו גם אחרי שנשלפו משם מיד ליד, עד שנקבע להם מקום בספרייה זו או אחרת. דפים בלתי קריאים שהשתייכו במקורם לחיבור אחד נדדו תכופות למרחקים עצומים. מעשה שבכל יום הוא במחקר הגניזה שהמשכו הישיר של דף השמור בקמבריג' יתגלה בפילדלפיה, והמשך המשכו בבודפשט, והמשך המשך המשכו בפטרבורג. עד לפני שנים לא רבות צריך היה לקרות נס כדי שהעצמות היבשות האלה יתלקטו עצם אל

המפעל לחקר השירה והפיזוט בגניזה נוסד על ידי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בשנת תשכ"ז (1967). יוזם הקמתו היה פרופ' חיים שירמן ז"ל בעצה אחת עם כותב השורות הללו, ואת הצעת ייסודו הגיש לאקדמיה פרופ' א"א אורבך ז"ל, אז יו"ר החטיבה למדעי הרוח. מטרת המפעל הייתה לקטלג את קטעי השירה והפיזוט שנשתמרו באוספי הגניזה הקהירית. היזמה נתאפשרה עם השלמת ריכוז צילומי המיקרופילם של רוב אוספי הגניזה שבעולם במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים.

גניזת קהיר נתגלתה 'רשמית' בסוף המאה התשע-עשרה (1897) בידי ש"ז שכטר; תכולתה רוקנה אז והועברה לקמבריג', אנגליה. אבל עוד קודם למועד הזה נתפזרו אלפי כתבי יד מן הגניזה על פני תבל רבה: אלה נקנו בידי סוחרי עתיקות מזדמנים והגיעו במוקדם או במאוחר לספריות באירופה ובארצות-הברית. מלבד החומר העיקרי השמור בקמבריג' ('אוסף טיילור-שכטר') נמצאים כעת אוספי גניזה קטנים וגדולים בספריות הלאומיות, העירוניות או

חסרים גם באמצעם. למרבה המזל, רוב הפיוטים וגם הרבה שירי חול הועתקו במשך השנים הארוכות שבהן 'פעלה' הגניזה יותר מפעם אחת: משירים פופולריים במיוחד הגיעו אל הגניזה לעתים עשרות העתקות חופפות. פעמים רבות אפשר אפוא להשלים שיר לקוי על פי מקבילותיו השלמות ממנו (בכלל או במקום הפגום). אבל איך מאתרים העתקות מקבילות, ולו פגומות, לטקסט פגום? אתגר קשה במיוחד ניצב בפני חוקרי הגניזה עקב האופי הקומפוזיציוני של רוב סוגי הפיוט הקדומים. בבתי הכנסיות, הקדומים לא שימשו בדרך כלל שירים בודדים: בימות החג הגדולים, אך לפעמים גם בשבתות רגילות, הושמעו בהם מערכות מקיפות של עשרות קטעי שיר. במקרים מעטים בלבד שרדו בגניזה העתקות

עצמה. חקר הגניזה דשדש על כן במקום צר במשך עשרות בשנים. אבל גם במשך עשרות השנים הללו ברור היה לכול שאין תרבות ישראל יכולה להיחקר כלל בלי מיצוי אמתי של הקורפוס העצום הזה.

מובן שעבודת קטלוג כוללת בממצאי הגניזה הייתה בלתי אפשרית בלי ריכוז הממצאים במקום אחד, כלומר בלי טכנולוגיה מודרנית שתאפשר עיסוק בו על פי תצלומים. היא גם לא הייתה בכדי שתתבצע בלי יזמה ותמיכה ממלכתית. רק כשבשלו התנאים האלה, עם קום המדינה וכינון המכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, ניתן היה לגשת להגשמת החלום הזה. כינונו של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה נתאפשר בהקשר ההיסטורי הזה.

השירה והפיוט, דהיינו השירה החילונית והדתית, תופסים מקום חשוב בעולם הגניזה. קהילות ישראל בימי הביניים צרכו כמויות גדולות של חומרי שיר, מפני שמעמדי התפילה של רובן קושטו באופן קבוע במערכות של שירה ליטורגית עשירה ומתחלפת. בתקופת הגניזה הקלסית (המאות ה"א-י"ג) היה על כן ביקוש עצום לשירה עברית. הגניזה מייצגת לכאורה קהילה אחת מני רבות - קהילת פֶּסְטָט, בירת מצרים הפאטמית - אבל בקהילה האחת הזאת נעשה שימוש בריבואות שירי תפילה שנכתבו למן המאה החמישית ואילך במרכזי יצירה בארץ ישראל, בבבל, בצפון אפריקה, בביזנטיון, בסוריה, באיטליה ובספרד. רוב השירים שבגניזה הם שירים ליטורגיים: הם הועתקו לשם שימוש שוטף בבתי כנסיות, לעתים בהעתקות חפוזות חד-פעמיות, אך לעתים גם בקבצים ערוכים בתשומת לב ובטוב טעם. העתקות אלו, לאחר שיצאו מכלל שימוש, נזרקו לגניזה ומילאו את חללה. העובדה שבתי הכנסיות הקדומים במזרח שפעו דברי שיר חיבבה את השירה על הבריות וחינכה את המשכילים להבין ולאהוב שירה עברית. אלה יצרו וטיפחו גם סוגי שירה לא-ליטורגיים, ותרזו אחרי יצירה עברית חילונית. רבים מהם העתיקו או רכשו העתקות של שירה חילונית מן הסוג שהחל להיווצר בספרד באמצע המאה העשירית. גם העתקות אלו הגיעו בסוף לגניזה. שירי החול שבגניזה מעטים ביחס לשירי הקודש, אבל חשיבותם להבנת הדיוקן הרוחני של יהודי ימי הביניים אינה פחותה בשום אופן.

שלמות של יצירות מונומנטליות כאלה. ברוב המקרים הן הגיעו אל הגניזה מרוסקות, כל רכיב לעצמו על ליקויי ופגמיו. אין דרך לשחזר יצירות כאלה בלי לאתר להן מקבילות. אך איך מאתרים העתקות מקבילות לקומפוזיציות מרוסקות על פי שברי קטעים בודדים מרוסקים גם הם? על השאלות הללו ביקשנו להשיב תשובה בשיטת הקטלוג שעיצבנו.

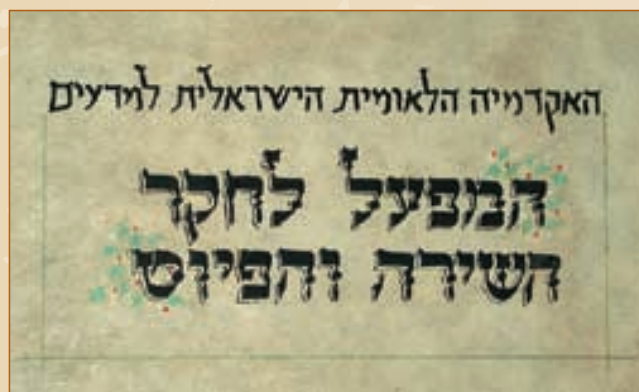
במפעל לחקר השירה לא נרשמו הקטעים רישום קטלוגי רגיל: הם הועתקו במלואם, כהוייתם, אות באות ומילה במילה. תוך כדי העתקה הם שוחזרו לפי המבנה המקורי שלהם (בימי הביניים העתיקו את השירים בשורות רצופות כאילו הם פרוזה), כדי שיהיה אפשר לעמוד על צורתם המקורית ועל סגולות המבנה המיוחדות שלהם. על פי העתקות אלו רשמנו את הנתונים הבסיסיים של השיר: את טורי הפתיחה והסיום שלהם, את סוגם ואת שמות

המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה נוסד כדי למפות את החומר הזה ולהעמידו לרשות החוקרים בצורה נוחה ונגישה. ברור היה מראש שמשימה זו מחייבת מיצוי גמור של כל המלאי, כלומר קטלוג שיטתי בלתי מתפשר של כל קטעי השיר שבגניזה, אוסף אוסף וספרייה ספרייה. אבל קטלוג מכני של החומר לא היה בכדי שיועיל. קטעי הגניזה אינם על פי רוב אלא פירווי נייר או קלף קרועים ובלויים, שאך לעתים רחוקות אפשר להעלות מהם שיר שלם. רוב השירים המועתקים בהם לקויים בחסר: או שאין להם התחלה או שאין להם סוף או שאין להם לא התחלה ולא סוף. תכופות הם

במחשב - במאגר מקיף, מסווג, המאפשר לחפש, על פי כל אחד מנתוני התבנית שנמנו, מקבילות לכל טקסט, אפילו הוא לקוי ביותר. כעת אנו יכולים להעלות בלחיצת כפתור לא רק את המקבילות השלמות והקטועות ששרדו מכל יצירה שנשמרה בגניזה, אלא גם רשימה של כל השירים המיוחסים למשורר נתון או רשימה של כל הפיוטים השייכים לסוג ליטורגי מסוים, או רשימה של כל השירים החרוזים באותו חרוז קבוע, או רשימה של כל השירים המיוסדים על אותם פסוקי מקרא וכו', שיר שיר ומקבילותיו. בדרך הילוכנו רשמנו עוד נתונים שנקרו על דרכנו, כגון ציוני לחנים, מונחים טכניים, תבניות תמטיות, קולופונים ונוסחי תפילה שגורים או מיוחדים. את כל הנתונים הללו ניתן להעלות כעת מן המאגר שלנו, בהרכבים וסדרים שונים, כרצון איש ואיש. בד בבד עם רישום החומר החדש מן הגניזה התקנו כרטסת גדולה שבה רשמנו, על פי טורי הפתיחה שלהם, את כל השירים העבריים מימי הביניים שנדפסו או קוטלגו או הוזכרו מעולם, כדי לאפשר בדרך זו איתור של מקבילות לפיוטי הגניזה ממקורות שמחוצה לה. אל הכרטסת הזאת העברנו את 40,000 התחלות השירים שרשם 'וידסון בארבעת הכרכים של 'אוצר השירה והפיוט' שפרסם בשנות העשרים של המאה שעברה. חוקר המבקש לטפל בשיר קדום יכול לקבל כעת מאתנו, ליד מראי המקום המדויקים והמלאים של העתקותיו בגניזה, גם אינפורמציה רחבה (לא תמיד מלאה) על מקורותיו שמחוץ לגניזה. מאגר זה שמור אצלנו על כרטיסים, והוא מתעדכן ידנית.

שלמה דב גויטין (1985-1900)

היסטוריה

בעשורים הראשונים של המפעל נתבססה העבודה בו על עובדים זמניים. לפי מבנה המפעלים שהקימה האקדמיה בשנות השישים קיבל מרכז המפעל משכורת, וסביבו עבד צוות נייד של סטודנטים שקיבלו שכר לפי שעות. הנחת היסוד הייתה שהמפעלים, מלבד התועלת שתצמח מהם לקידום מטרתיהם הספציפיות, יהיו גם מעין חממה להכשרת סטודנטים מחוננים למחקר. מפעל פיוטי

מחבריהם עד כמה שנודעו או ניכרו על פי הטקסט המועתק. על אלה הוספנו את נתוני המבנה הייחודיים של כל שיר, ככל שהצלחנו לאתרם. 'נתוני המבנה הייחודיים' הם פועל יוצא של קו ספציפי באופייה של השירה הפייטנית: שירי הקודש העבריים בימי הביניים נכתבו לרוב על פי דפוסי תבנית נתונים, סכמטיים במידה רבה. לעתים קרובות יש בהם שימוש בפזמון חוזר, בחרוזים שאינם משתנים מתחילת השירים ועד סופם, או בחרוזים החוזרים בקבועות בסופי המחרוזות. מחרוזותיהם מקושטות תכופות במקומות קבועים לאורך השיר במילים קבועות או בצירופי קבע. המחרוזות או שורותיהן פותחות לעתים קרובות במילים רצופות מתוך פסוק מקראי מסוים או בצירופי מילים מפתחות רצופות של פסוקים מפרק מקראי מסוים. טוריהן האחרונים לא תמיד הם לשון הפייטן: לעתים קרובות הם קטעים מפסוקי מקרא רצופים. את כל מאפייני התבנית האלה של כל שיר ושיר רשמנו בטפסים מיוחדים, ואליהם צירפנו את ההעתקות הגולמיות שהתקנו. את כל הנתונים הללו רשמנו - תחילה במכונת כתיבה על כרטיסים ולימים

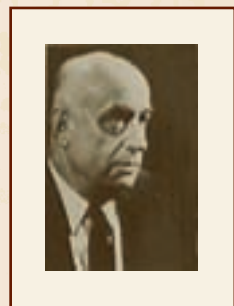
כ"ו אנטונין (סנקט פטרבורג) 232
ברכות מזון מפיוטות לראשי חודשים

הגניזה פעל עד שנת 1985 לפי מתכונת זו. רבים מעובדי המפעל אכן נעשו לימים חוקרים ידועי שם: לא מעטים מראשי המדברים כעת בחקר השירה והפיוט באוניברסיטאות שבארץ נמנו בראשית דרכם עם עובדי המפעל.

לימים נעשתה העסקתם של סטודנטים במפעל קשה ובעייתית. התמעטות התלמידים בפקולטה למדעי הרוח והשכר הנמוך שהוצע למעוניינים הקשו את גיוסם של עובדים זמניים. הדברים הגיעו עד משבר בתחילת שנות השמונים, כשעברה הפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית להר הצופים. המרחק שנתהווה בין המפעל הממוקם בבניין הספרייה הלאומית בגבעת רם לבין הקמפוס החדש הקשה על הסטודנטים את הגישה אליו וחייב אותם להפסיד זמן וכסף בנסיעות. המחשוב ביטל את משקלן של העבודות ה'שחורות' במפעל, ותבע מן העובדים מיומנויות שלא היה קל לרכוש. ההתחלפות התכופה של העובדים הזמניים גרמה תכופות למאמץ שהושקע בהכשרתם שיצא לריק. המשך העבודה במתכונת הקודמת נעשה קשה יותר ויותר.

לפני כחמש שנים אישרה האקדמיה את העסקתה של עובדת קבועה במשרה מלאה במפעל השירה (במשרה הזאת נושאת כעת גב' שרה כהן, מן העובדות הוותיקות של המפעל, דוקטורנטית בחוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית בירושלים), וכעת אין עוד במפעל עובדים זמניים. המהפך הזה נתאפשר חלקית בזכות תרומה של חצי מיליון דולר שהוענקה לאקדמיה מעיזבונן של המנוח סאם שפיגל לזכר אחיו פרופ' שלום שפיגל ז"ל, מחוקרי הגניזה הדגולים בדור שלפנינו. כספי התרומה סייעו לאקדמיה גם במחשוב המפעל; המעבר אל עבודה ממוחשבת הזניק את המפעל אל עידן טכנולוגי חדש וייעל את פעילותו במידה שאין למעלה ממנה.

תמונות של אבות המקצוע (על קיר המפעל לחקר השירה והפיוט)

חיים שירמן
1981-1904

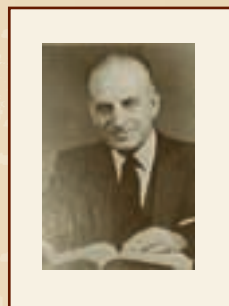
יוסיטוב ליפמן צונץ
1886-1794

מנחם זולאי
1954-1899

חיים ברודי
1942-1868

שלום שפיגל
1984-1899

חזון למועד

וגם כשיושלם המאגר באופן זה, עדיין יהיה מאגר חלקי מבחינה מקצועית, מפני שיכסה רק את אוספי הגניזה, שהם מדור אחד בלבד מבית האוצר הענקי של שירתנו הקדומה. לפני שנים מעטות נפתחו לפנינו שערי הספריות הגדולות של רוסיה, ואוצרות כתבי היד שהיו נעולים בהן על מסגר קרוב למאה שנה נעשו זמינים לכל דורש. כמות קטעי השיר השמורים בכתבי היד הללו מדהימה. אמנם רוב החומר הזה אינו מן הגניזה הקהירית, אבל מקורו הראשון אינו שונה ממקור החומר שבגניזה: אלה ואלה שירים עבריים קדומים הם, וחשיבותם להבנת תרבות ישראל שווה. דבר פשוט יהיה בבוא העת לעבור מקטלוג קטעי הגניזה אל קטלוג האוספים האלה: התשתית הקיימת של המפעל תאפשר רישום נוח ומהיר גם של החומר הזה.

ואולם מאגר שירי הגניזה, גם אם יהיה מלא ומדויק וסופי עדיין יהיה חסר חֶסֶר פְּטִילי, אם לא יושלם הקטלוג המלא של השירים שנשתמרו בסידורים ובמחזורים ובקובצי שירה כתובי יד שמחוץ לגניזה. הרבה מאות קודקסים קדומים כאלה, השמורים בספריות הגדולות של ערי אירופה וארצות-הברית, מחכים לגואלם. הם מכילים אלפי שירים עבריים שלא נרשמו, ואין צריך לומר שלא נחקרו מעולם. עם תום עבודתנו על קטעי הגניזה ראוי יהיה להפוך את מפעל האקדמיה לחקר השירה והפיוט בגניזה למכון האקדמיה לחקר השירה העברית בימי הביניים, ולשקוד שם על השלמת המלאכה שהתחלנו בה. את המכון לשירה ראוי יהיה לכונן לא על בסיס של זמן קצוב ולא מתוך ציפייה דרוכה לסיום עבודתו, אלא מתוך רצון לקיימו ימים רבים, כדי שאפשר יהיה לעסוק שם בהתמדה, תחילה ברישומן ובקטלוגן של כל יצירות השיר העבריות ששרדו מימי הביניים, ואחר כך בהכנתן לדפוס ובפרסומן.

המאגר שלנו עדיין אינו שלם, אבל השלמות המוחלטת אינה הכרח גמור בהקשר הזה: חוקרים המקבלים את הידיעות הנדרשות להם מאתנו משלימים את החסר אצלנו בחיפוש אישי (אמנם מייגע אך לא בלתי אפשרי) באוספים שלא מיצינו עדיין את רישום תכולתם. תקוותנו היא שלא יארך הזמן וכל אוצרות השיר של הגניזה יעמדו אצלנו לרשות החוקרים במלואם. חקר שירתנו הקדומה יתקדם מאותה שעה ואילך במסלול בטוח אל מטרותיו הנכספות. או אז ישתוו מצבנו בתחום הזה אל מצב עמיתינו בארצות המתוקנות, שהקורפוס הספרותי הלאומי הנחקר על ידם מוגדר וגלוי וזמין, ואינם צריכים לבנות את מחקרם מן המסד עד לטפחות בעשר אצבעותיהם. תרומתה של האקדמיה לגיבושו של מצב זה תיזקף לזכותה לדור דור.

כעת, אחרי שלושים וחמש שנות עבודה, הושלם קטלוג השירים ברוב האוספים הגדולים של הגניזה. במאגר המידע של המפעל רשומים קרוב ל-65,000 שירים, שהם הרבה יותר מסך השירים העבריים מימי הביניים שנודעו לפני כן. אנו עובדים כעת על אוסף אדלר השמור בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, שהוא אחרון האוספים הגדולים של קטעי גניזה שלא עובדו עדיין. עם השלמת קטלוג האוסף הזה תיוותר עוד לעיבוד סדרת הנוספות של אוסף טיילור-שכטר בקמבריג'; יש בסדרה הזאת 28 כרכים המוגדרים קטעי שיר, רובם ככולם פירורים קטנים. עם השלמת העבודה על סדרה זו ניתן יהיה לומר שהושלמה עיקר המלאכה שלמענה נוסד המפעל.

מבט לעתיד

עם סיום העבודה על אוסף אדלר ועל סדרת הנוספות של אוסף טיילור-שכטר יהיה בידנו קטלוג ראשוני של קטעי הפיוט שבאוספי הגניזה העיקריים. בקצב הזה של העבודה יספיקו לנו חמש שנים להגיע אל המצב המיוחל הזה. אבל הקטלוג שיהיה בידנו עם השלמת השלב הזה של עבודתנו יהיה במידה רבה קטלוג 'עקרוני' בלבד, מפני שהוא לא יתבסס על בדיקה שיטתית של כל קטעי הגניזה, אלא רק על עיבודם (אמנם: המלא) של הקטעים שהוגדרו כקטעי שירה במיון החומר בספריות שבהן הוא שמור. מיון זה נכון בקווים כלליים, אבל אינו מלא ואינו מדויק. הרבה שירים מוקמו בחטיבות שהוגדרו אחרת, בין בטעות ובין מפני שהועתקו במקרה בעמודים ריקים של כתבי יד בעלי תכנים אחרים. טקסטים חשובים רבים נעלמו מעין החוקרים בשל הגדרות מוטעות כאלה. אחרי קטלוגם של הקטעים שהוגדרו בידי הממיינים הראשונים 'שירה', יהיה אפוא צורך לעבור על כל הגניזה מחדש, מן הקצה אל הקצה, ולרשום גם את השירים שלא הושם עליהם לב. עבודה רבה ממתנייה לנו בסיבוב הצפוי הזה באוסף אדלר, שהוא בלתי מסודר ביותר. בסיבוב הנוכחי אנו עובדים על פי רשימה טנטטיבית של קטעי שירה באוסף הזה, שהתקנתי לפני כעשרים שנה לצורך עצמי. בסיבוב השני יהיה צורך לבדוק את האוסף הגדול הזה פריט פריט כדי להשלים את מה שיימצא חסר.

ואולם הקטלוג שיהיה בידינו גם עם תום השלב הזה של עבודתנו יהיה עדיין גולמי, מפני שכל עיול יהיה מוגדר בו נקודתית, לפי רמת ידיעתנו בשלב רישומו. רק במקרים יחידים עלה על שולחנו שיר שניתן היה לרשום את כל נתוניו במדויק על פי הופעתו הראשונה. ברוב המקרים נתברר לנו הפרמטרים האמתיים של הטקסטים רק אחרי כמה היקריות שלהם, שהשלימו זו את זו. עם השלמת הקטלוג הראשון של הקטעים יהיה אפוא צורך לחזור אל המאגר ולאחד אותו, כלומר להגיה אותו ולהשלים אותו על פי מכלול הנתונים שנאגרו. גם זו תהיה מלאכה לא פשוטה ולא מועטת.